

Складальнік: Станкевіч А.А
Вучэбная дысцыпліна “Агульнае мовазнаўства”
Другі курс спец. “Беларуская мова і літаратура. Замежная мова
(англійская)”
Раздзел “Тэорыя мовы”

Лекцыя № 2 на тэму
“Сістэмна-структурная арганізацыя мовы”

План

1. Звесткі з гісторыі пытання.Размежаванне паняццяў “сістэма” і “структура” мовы.
2. Уласцівасці мовы як сістэмы.
3. Уласцівасці мовы як структуры.
4. Тэорыі структуры мовы

1. *Звесткі з гісторыі пытання.Размежаванне паняццяў “сістэма” і “структура” мовы.*

Пытанне сістэмнасці мовы з’яўляецца адным з важнейшых у раздзеле “Тэорыя мовы”. Сучаснае мовазнаўства ўдзяляе вялікую ўвагу даследаванню мовы як сістэмы і структуры. Тэрміны сістэма і структура ў мовазнаўстве ўжываюцца па-рознаму, у некаторых выпадках змешваюцца, не размяжоўваюцца.

Развіццё гэтых паняццяў звязваюць звычайна з іменем Ф. дэ Сасюра. але яшчэ да яго многія моваведы (В. Гумбальт, А.Шлейхер, младаграматыкі) разглядалі мову не як набор нейкіх элементаў, а як арганічнае цэлае.

Бадуэн дэ Куртэнэ азначае сістэму мовы як сукупнасць, часткі якой звязаны паміж сабой адносінамі гучання, формы і значэння. У сістэме мовы ён выдзяляе падсістэмы – фанетычную, марфалагічную і сінтаксічную, якія ў сваю чаргу падзяляе на мікрасістэмы, раскрывае ўзаемаадносіны паміж элементамі ў розных ярусах, падсістэмах. Адрознівае розныя бакі моўнай сістэмы – знешні, фанетычны бок, марфалагічны, пазамоўны – семасіялагічны.

Яго паслядоўнік М. Крушэўскі развіў гэту тэорыю, выдзеліў два віды адносін паміж моўнымі элементамі – асацыяцыі па падабенстве і асацыяцыі па сумежнасці (асацыяцыі па падабенстве – сістэмы, гнёзды, асацыяцыі па сумежнасці – лінейная паслядоўнасць моўных адзінак у маўленні).

Гэта напамінае разважанне Ф. дэ Сасюра пра асацыятыўныя і сінтагматычныя адносіны паміж моўнымі элементамі. Пазней гэтыя віды адносін былі названыя парадыгматычнымі і сінтагматычнымі.

Найбольш поўна вучэнне аб сістэме мовы было развіта ў працах Ф. дэ Сасюра. Ён пісаў: “Мова – сістэма, усе часткі якой можна і неабходна разглядаць у іх сінхранічным адзінстве”. Тэрмін структура Сасюр не ўжываў, хаця і лічыцца заснавальнікам структуралізму. У Сасюра мова – сістэма

ўзаемаабумоўленых знакаў. Тэрмін структура ўвялі ў мовазнаўства структуралісты.

Паняцці структура і сістэма мовы неабходна размяжоўваць, яны не тоесныя. Азначэнні паняццяў структура і сістэма мовы выводзяцца з таго, што да мовы як аб'екта даследавання можа быць розны падыход: яе можна разглядаць у розных аспектах, на розных узроўнях, што паказвае наступная табліца:

Падыход да мовы	Аспект мовы	Узровень мовы
Элементарны	Сукупнасць элементаў	Узровень элементаў
Структурны	Сукупнасць адносін паміж элементамі	Узровень адносін
Сістэмны	Звязанае цэлае	Узровень цэлага

Зыходзячы з пададзеных вышэй падыходаў да мовы, можна зрабіць наступнае азначэнне разглядаемых паняццяў: *сістэма* – сукупнасць элементаў, арганізаваных сувязямі і адносінамі ў адно цэлае. *Структура* – сукупнасць сувязей і адносін, якія арганізуюць элементы ў складзе цэлага. Сістэма = элементы+адносіны паміж імі, структура = сістэма мовы – элементы.

2 Уласцівасці мовы як сістэмы.

Мова як сістэма мае шэраг уласцівасцей:

1. Мова з'яўляецца субстанцыяльнай, матэрыяльнай сістэмай, яна ўяўляе сукупнасць элементаў, якія маюць матэрыяльную абалонку (гукавую форму, якая можа перадавацца на пісьме графічнымі знакамі).

2. Мове як сістэме характэрна структурная арганізацыя, якая выражаецца ў сувязі і адносінах паміж моўнымі адзінкамі, што звязваюць мову ў адно цэлае.

3. Мова – адкрытая, патэнцыяльная сістэма, гэта сукупнасць рэалізаваных і нерэалізаваных элементаў. Не ўсе магчымасці мовы рэалізаваны (мяккія і цвёрдыя гукі ў рускай і беларускай мовах, тэматычныя групы назваў роднасці і сваяцтва, адсутнасць многіх гіперонімаў пры наяўнасці гіпонімаў).

4. Мова – дынамічная сістэма, якая адлюстроўвае разнастайныя змены ў грамадстве (гістарызмы, неалагізмы), міжмоўныя кантакты (запазычанні, інтэрнацыяналізмы), гістарычныя моўныя змены і працэсы (апрошчванне, перараскладанне, страта былых форм і інш.)

5. Мова – сістэма сістэм.

Мова як сістэма падзяляецца на элементы, з якіх яна складаецца. Сукупнасць адна тыпных элементаў утварае ўзровень мовы. *Узроўнем мовы* называецца тая частка яе сістэмы, якая мае адпаведную аднайменную адзінку. У сістэме ўзроўняў (ярусаў) мовы вызначаюцца асноўныя – фанетыка-фаналагічны, марфема-марфалагічны, лексіка-семантычны, сінтаксічны. Акрамя іх, выдзяляюцца прамежкавыя ярусы – марфаналагічны, словаўтваральны і фразеалагічны, адзінкі якіх утвараюцца на адным узроўні, а функцыянуюць на другім. Кожна ярус мае набор сваіх адзінак і катэгорый. У межах асобных ярусаў выдзяляюцца свае сістэмы і мікрасістэмы. Напрыклад, на лексічным узроўні – тыпы лексічных адзінак паводле значэння, паходжання, сферы функцыянавання, стылявой прыналежнасці, частаты выкарыстання і г.д., мікрасістэма сказа ўключае простыя і складаныя, апавядальныя, пыталыныя, клічныя, поўныя і няпоўныя, двухсастаўныя і аднасастаўныя сказы і г.д.

Сістэму асноўных і прамежкавых узроўняў адлюстроўвае наступная табліца:

<u>Сінтаксічны ўзровень</u>
<u>Фразеалагічны ўзровень</u>
<u>Лексіка-семантычны ўзровень</u>
<u>Словаўтваральны ўзровень</u>
<u>Марфема-марфалагічны ўзровень</u>
<u>Марфаналагічны ўзровень</u>
<u>Фанетыка-фаналагічны ўзровень</u>

3. Уласцівасці мовы як структуры

Характарыстыка структуры мовы праводзіцца праз апісанне сувязей і адносін паміж моўнымі элементамі:

1. *Матэрыяльная залежнасць* – адлюстроўвае характар будовы мовы. Адзінкі ніжэйшага ўзроўню ўваходзяць у склад адзінак больш высокага ўзроўню як іх састаўныя кампаненты: гук → марфема → слова → словазлучэнне → сказ. І, наадварот, адзінкі вышэйшага ўзроўню падзяляюцца на адзінкі ніжэйшага. Лінгвістычны аналіз і заключаецца ў паслядоўным драбленні, сегментацыі сказа, словазлучэння на словы, марфемы і фанемы. Абагульненне гэтых адзінак у класы з’яўляецца другім працэсам лінгвістычнага аналізу. У сукупнасці такія працэсы лінгвістычнага аналізу называюцца адпаведна *сегментацыя* і *інтэграцыя*.

2. Асобныя ярусы моўнай сістэмы і іх фрагменты цесна звязаны *адносінамі вытворнасці*: лексіка → словаўтварэнне, словаўтварэнне → лексіка (утварэнне новых слоў засноўваецца па ўзоры існуючых слоў, выкарыстоўвае мадэлі дэрывацыі наяўнай у мове лексікі, у сваю чаргу словаўтварэнне дае новую лексіку, папаўняе, змяняе лексічны склад – гэта і сувязь, і адносіны). Звязана словаўтварэнне з марфалогіяй – у межах розных часцін мовы дзейнічаюць свае словаўтваральныя заканамернасці: словаўтварэнне назоўніка, прыметніка, дзеяслова і г.д. Марфалогія прыстасоўвае агульныя заканамернасці, спосабы ўтварэння новых слоў да сваіх магчымасцей. Звязана марфалогія з сінтаксісам: сінтаксічная пазіцыя слова (якім членам сказа з’яўляецца слова) цесна звязана з яго марфалагічнай характарыстыкай (часцінамоўнай прыналежнасцю слова). Сінтаксічная пазіцыя, такім чынам, вызначае марфалагічную характарыстыку слова.

3. *Семантычныя сувязі* паміж моўнымі адзінкамі: семантыку слова складае значэнне сукупнасці марфем, якія ўваходзяць у яго састаў; значэнне словазлучэння фарміруецца сумай значэнняў слоў, якія ўваходзяць у яго; семантыка сказа = суме значэнняў словазлучэнняў; значэнне складаназлучанага сказа = сума значэнняў простых сказаў, якія ўваходзяць у яго.

4. *Функцыянальныя сувязі* праяўляюцца ў працэсе функцыянавання элементаў мовы ў маўленні. У працэсе маўлення моўны механізм ажыццяўляе выбар некаторага знакавага элемента з набору элементаў і злучэнне выбранага элемента з іншымі – папярэднімі і наступнымі. Функцыянальныя сувязі – 1) адносіны іерархіі, адносіны па вертыкулі, парадыгматычныя (тыпу або – або) і 2) адносіны па гарызанталі, дыстрыбуцыі адзінкі ў межах яе ўзроўню – сінтагматычныя (тыпу і – і). *Парадыгматыка* – групоўка адзінак у групы на аснове апазіцый адзінак адна адной па іх дыферэнцыяльных прыкметах. *Сінтагматыка* – паслядоўнасць адзінак пэўнага ўзроўню ў маўленні. Сукупнасць магчымых у мове фанем – фанемная (фаналагічная) сінтагматыка, сукупнасць апазіцый фанем – фанемная парадыгматыка. Парадыгматычныя сувязі з’яўляюцца аднаўзроўневымі і шматнакіраванымі, сінтагматычныя – міжузроўневымі і аднакіраванымі.

5. *Генетычныя сувязі* і аносіны. Генетычна звязаныя паміж сабою часціны мовы – падзел на назоўнікі і прыметнікі ў і.е. мовах адбыўся не так даўно. Складаныя сказы ўзніклі са злучнікавага аб’яднання простых сказаў. Чатыры формы дзеяслова ўзніклі на аснове былых васьмі форм (значэнні імперфекта, перфекта і аорыста страцілі сваё граматычнае значэнне).

5. Тэорыі структуры мовы

Існуе некалькі тэорый структуры мовы.

Тэорыя ізамарфізму адзінства мовы тлумачыць структурнай тоеснасцю або паралелізмам моўных адзінак. Аўтар тэорыі – польскі лінгвіст Ежы Курыловіч. Гэта вучэнне аб цэласнасці мовы.

Тэорыя іерархіі ўзроўняў сцвярджае, што адзінкі мовы планам выражэння абаяраюцца на ніжэйшы ўзровень, а планам зместу ўключаюцца, уваходзяць у вышэйшы ўзровень. Аўтар тэорыі – французскі лінгвіст Эміль Бенвеніст.

Такім чынам, больш поўнае і глыбокае разуменне мовы, вывучэнне яе састаўных частак, адзінак і катэгорый можа быць толькі ў выніку сістэмнага падыходу да яе, які будзе адпавядаць патрабаванням і магчымасцям сучаснай навукі. Ажыццяўленне сістэмнага падыходу да аналізу мовы становіцца прынцыпам вывучэння мовы.

Літаратура

1. Плотнікаў Б.А. Агульнае мовазнаўства. – Мн., 1994.
2. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства. – Магілёў, 2006.
3. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М., 1970.
4. Гируцкий А.А. Общее языкознание. – Мн., 2003.
5. Кодухов В.И. Общее языкознание. – М., 1074.
6. Мечковская Н.Б., Норманн Б.Ю., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Структура языка. Типология языков и лингвистика универсалий. 2-е изд. – Мн., 1995.
7. Мечковская Н.Б., Плотников Б.А., Супрун А.Е. Общее языкознание: Сущность и история языка. 2-е изд. – Мн., 1993.
8. Рагаўцоў В.І. Агульнае мовазнаўства: Практыкум. – Магілёў, 2007.